

ЧЕСЬКА ВОЛИНЬ У ЖИТТІ ТА НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ЄВГЕНА РИХЛІКА

Серед дослідників етнічної історії Волині ім'я Євгена Антоновича Рихліка посідає особливе місце. Український вчений-славіст, філолог, етнолог, літературознавець, педагог і громадський діяч чеського походження плідно працював у 20-х рр. ХХ ст. на теренах УСРР, заснувавши Кабінет національних меншин України при Етнографічній комісії ВУАН та здійснивши теоретичне обґрунтування нової наукової дисципліни – українського нацменознавства. Репресований сталінським режимом і засуджений до 10 років виправних робіт у таборах Сиблагу, він трагічно загинув на злеті творчих сил, не закінчивши своєї шляхетної справи, викреслений на довгі роки з пам'яті наступних поколінь¹. Тільки наприкінці 1990-х рр. життя і наукова спадщина талановитого і багатогранного науковця опинилися в центрі уваги дослідників², які відновили його чесне ім'я. Сьогодні вивченню біографії та аналізу наукової концепції Євгена Рихліка присвячені десятки статей³, а призабуті праці повертаються до наукового обігу⁴.

Євген Рихлік народився 1888 р. у першій чеській колонії на Житомирщині – селі Вільшанка (Olšanka) Чуднівської волості Житомирського повіту Волинської губернії (зараз – Чуднівського району Житомирської області)⁵. Його дитинство пройшло в умовах традиційного домашнього чеського виховання і під впливом багатонаціонального середовища, яким була Східна

¹ Павленко Л. А. Кримінальна справа Євгена Рихліка. Україна-Чехія: історія та сьогодення. О. М. Березовський, Т. В. Брязкало, та ін. – Одеса. 2013. С. 156–176.

² Данилюк Ю. Дві батьківщини Є.Рихліка. Репресоване краєзнавство: (20-30-і роки). К. Рідний край. Хмельницький. Ред.-вид. відділ. 1991. С. 284–287; Ємельянов В. З когорти нескорених. *Література і культура Полісся*. Ніжин. 1994. Вип. 4. С. 59–62; Костриця М. В'язень № 37. Повернення з небуття. *Житомирський вісник*. 1997. 31 січня; Шаповал Ю. “Належить до небагатьох вчених славістів...” (життя і смерть чеха Євгена Рихліка). *Пороги*. 1998. № 1. С. 6–8.

³ Павленко Л. Дослідження життя і наукової спадщини Є.Рихліка: історіографія проблеми. *Література та культура Полісся*. Ніжин. 2007. Вип. 36. С. 284–294.

⁴ Рихлик Є. До вивчення нацменшин Волині. *Хроніка – 2000*. К. 1999. № 29–30. С. 111–112; Рихлик Є. Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького. Там само. С. 89–100; Рихлик Є. Чеські колонії на Житомирщині. Там само. С. 106–110; Рихлик Є. Сава Чалий і Сава Цалинський у польській літературі. Радішевський Р. Українська полоністика: проблеми, школи, силуетки. К. 2010. С.156-183; Rychlík Evžen. České kolonie na Žitómírsku. Překlad z ukrajinského jazyka uskutečnil doc. Vojs Iljuk. *Zpravodaj*. 2018. № 3. Č. 3–5.

⁵ Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (далі – НВ ДАЧО), ф.Р-6121, оп. 1, спр. 3301, 119 арк. Арк. 4.

Волинь кінця XIX – початку XX ст. Це на все життя визначило його толерантність та науковий інтерес до інших народів, усвідомлення того величезного економічного та духовно-культурного потенціалу, який мала Україна за часів становлення радянської держави.

Східна Волинь в останній чверті XIX ст. почала активно заселятися чехами, які, повіривши обіцянкам уряду Російської імперії, шукали кращої долі на чужині. Батьки Євгена Рихліка були серед перших переселенців-аграріїв, які обрали Житомирщину своїм новим домом ⁶. Хлопець змалку вчився жити серед національно розмаїтого населення, спостерігаючи за рідними та односельцями, які важко працювали, відпочивали за традиціями чеського села, спілкувалися з сусідами, що розмовляли українською, російською, польською, німецькою, єврейською мовами. У Вільшанці Євген ⁷ закінчив зрусифіковану після 1888 р. початкову школу, де відчув на собі зневажливе ставлення держави до «іногородців» ⁸. Колорит волинського життя сформував і загартував майбутнього вченого, збагатив його світогляд і внутрішній світ. І хоча у 1907 р. він надовго залишив рідний край, поїхавши на навчання до однієї з найпрестижніших гімназій Києва – 5-ої Києво-Печерської ⁹, а потім продовжував опановувати обраний фах філолога-славіста на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира ¹⁰, юнак не забував своєї малої батьківщини, кожного року повертаючись додому на літні вакації. Ці недовгі зустрічі з родиною і друзями мали велике значення для Євгена Рихліка, даючи «нову зарядку національної чеської культури» ¹¹ і не дозволяючи втратити відчуття своєї національної природи під тиском українського та російського впливу київського оточення.

Після вступу до магістеріуму своєї Альма-матер Євген Рихлік поринув у бурхливе наукове життя, переживав усі карколомні зміни, що відбувалися на

⁶ Рихлик Є. З етнографічних студій. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики. *Записки Ніжинського інституту народної освіти*. 1927. Кн. VII. С. 193–220. С. 195.

⁷ Скоріше за все, батьки називали сина Едмундом, як пізніше і його чеські друзі.

⁸ Рихлик Є. З етнографічних студій... С. 197.

⁹ НВ ДАЧО, ф.Р-6121... Арк. 4.

¹⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-8840, оп. 3, спр. 7753, 283 арк. Арк. 24 зв.

¹¹ ДАЧО, ф. Р-8840... Арк. 24.

українських теренах – Велику війну, події 1917–1919 рр. Він викладав в університетах та гімназіях Києва, встиг попрацювати на професорській посаді у Самарському педагогічному інституті, брав активну участь у роботі численних наукових товариств. Саме тоді почалася співпраця молодого вченого з Етнографічною комісією, яка була заснована 1920 р. у Києві як секція Українського наукового товариства, а пізніше, у червні 1921 р., увійшла до складу Історико-філологічного відділу УАН¹².

Проте невдовзі доля покликала вченого додому. Влітку 1920 р. родина Рихликів опинилась у дуже скрутному становищі через серйозну хворобу подружжя – загострення хронічного туберкульозу¹³. Крім того, з березня 1920 р. під керівництвом народного комісара освіти Г. Гринька почалася реформа вищої освіти, яка передбачала заміну університетів на інститути народної освіти¹⁴. За влучним висловом О. Оглобина, “ВІНО [Вищий інститут народної освіти – Л.П.] мав бути не лише наступником, але й “могильником” університету св. Володимира¹⁵, викладання в якому було основним джерелом доходу Євгена Рихлика.

На початку 1920-х рр. він був молодим, але вже досить відомим у наукових колах філологом-славістом. Завдяки своєму національному походженню вчений був краще, ніж будь-хто з його київських колег, знайомий з етнографічними особливостями чеської спільноти республіки і мав постійний зв'язок з колоніями чехів на Волині та досвід наукової роботи. Тому голова Етнографічної комісії академік Лобода доручив йому як члену комісії вивчати етнографію чехів на Волині й українсько-чеські етнографічні взаємини і запропонував експедицію з монографічного дослідження села з 17 липня 1920 р. по 30 грудня 1923 р.¹⁶

¹² НВ ДАЧО, ф.Р-6121.... Арк. 15–17, 21–23, 34, 38, 43 зв.

¹³ ДАЧО, ф. Р-8840... Арк. 25.

¹⁴ Автушенко І. Б. До проблеми розвитку освіти в Україні в 1920–1930-і роки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. 2004. Вип. 71–72. С. 7–10. С. 8.

¹⁵ Оглобин О. Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича. *Хроніка – 2000*. К. 1993. № 1–2. С. 87–104. С. 88.

¹⁶ НВ ДАЧО, ф.Р-6121... Арк. 43 зв.

Після повернення в рідне село вчений уважно спостерігав за його життям, настроями селян, наслідками агресивної радянської. Виконуючи настанови Етнографічної комісії, він збирав матеріали з історії чеської колонізації Волинського краю, економічного, політичного та культурного розвитку колоністів, намагаючись визначити причини і сутність змін, які відбулися за півстоліття існування чеських поселень.

Зібрані ним копії документів Житомирського нотаріального архіву, архіву Вільшанської школи, податкових списків Вільшанки, протоколів засідань чеського Вільшанського Комітету допомоги голодуючим, записи розмов з односельцями поклали початок чеського відділу наукового архіву Кабінету національних меншин Етнографічної комісії ВУАН¹⁷. У результаті етнографічного дослідження 1920-24 рр. Євгеном Рихліком були зафіксовані та проаналізовані цікаві матеріали з історії чеського шкільництва¹⁸, фольклору та літературної творчості чехів Східної Волині¹⁹.

Від початку експедиції Євген Рихлік ставив перед собою суто наукові завдання, плануючи згодом написати монографію, присвячену українським чехам. Але занурення в атмосферу дитячих спогадів, переживання непростих реалій життя волинських чехів, остаточне розчарування в національній політиці радянської влади і страх за майбутнє земляків спонукали його замислитись над долею чеської людності на українських землях в цілому і зробити свій внесок у її порятунок: «Я боявся, що чехи на Волині зникнуть як нація»²⁰.

Розпочав він з приватних уроків чеської граматики і літератури для дітей і дорослих²¹. Плануючи відродити в селі чеську школу, він вступив до Учительського союзу²², а згодом виступив на Першому з'їзді чеських колоністів Волині²³, завдяки чому, на думку Ю. Луцького, цей захід не

¹⁷ Науковий архів Інституту Мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського (далі – НА ІМФЕ), ф.7, спр. 63/70. 60 арк.

¹⁸ НА ІМФЕ, ф.7, спр. 66/33, 13 арк.

¹⁹ НА ІМФЕ, ф.7, спр. 4г/41 – 4г/47.

²⁰ ДАЧО, ф. Р-8840... Арк. 27 зв.

²¹ ДАЧО, ф. Р-8840... Арк. 5, 5 зв.

²² НВ ДАЧО, ф.Р-6121... Арк. 34.

²³ ДАЧО, ф. Р-8840... Арк. 26.

перетворився на мітинг прокомуністичної бідноти, а став спробою досягнення компромісу між національною інтелігенцією і новим політичним режимом²⁴. З березня 1923 р. Євгену Рихліку було доручено підготувати до відкриття у Вільшанці чеську трудову школу²⁵. Ціле літо вчений без оплати працював над шкільною програмою, розробляв новий курс чеської мови та літератури, вирішував юридичні, організаційні, господарські і фінансові питання як завідувач школи, щоб 1 жовтня розпочати заняття²⁶. «Я вважав, що національне виховання вільшанських чехів – це мій обов'язок перед ними», – писав він у 1931 р.²⁷

Викладацьку роботу Євген Рихлік сполучав із громадською. З осені 1921 р. він почав працювати у складі чеського Вільшанського Комітету допомоги голодуючим, виконуючи обов'язки секретаря. Фактично, вчений взяв на себе весь обсяг громадського навантаження Комітету. Коли для збору коштів в селі оголосили благодійну вечірку, вчений написав запрошення, дістав гас, умовив музик грати без платні, звернувся до місцевої пивоварної артілі з проханням надати безкоштовно пиво для продажу у фонд голодуючих, виступив на вечірці зі вступним словом²⁸. У червні 1923 р. Євген Рихлік став членом місцевого виконавчого комітету Чуднівської районної професійної спілки Робітос, що збільшило його можливості впливати на освітній процес у районі. 6 червня того ж таки року за дорученням районного партійного комітету він взяв участь у Житомирській окружній профсоюзній конференції Робітос як делегат від Чуднівського району²⁹.

Вчений підтримував зв'язки з представниками Чеської місії, яка надавала значну допомогу справі чеського відродження в УСРР, забезпечуючи чеських учнів зошитами, олівцями, книжками та ін., двічі їздив до представництва Місії у Києві. У 1923 р. голова Місії Чермак відвідав школу у Вільшанці в якості

²⁴ Луцький Ю. Чехи на Україні (1917–1933). Трагедія господаря. *Хроніка – 2000*. К. 1999. № 29–30. С. 119–133, 135–138. С. 126–127.

²⁵ НВ ДАЧО, ф.Р-6121... Арк. 43 зв.

²⁶ НВ ДАЧО, ф.Р-6121... Арк. 34.

²⁷ ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 7753, 283 арк. Арк. 26 зв.

²⁸ НА ІМФЕ, ф.7, спр. 63/70. 60 арк. Арк. 12–13.

²⁹ НВ ДАЧО, ф.Р-6121... Арк. 34, 42.

ревізора і побачив на власні очі умови, в яких Євген Рихлік проводив заняття з сільськими дітьми. Він позитивно оцінив роботу вченого й від імені Місії дав директиву: «Зберегти чехів в Україні для самостійної чехословацької держави і для проведення тут її інтересів в майбутньому економічному і торговому просуванні Чехословаччини на Схід»³⁰.

З 30 жовтня 1923 р. Євген Рихлік прийняв завідування новоствореною хатою-читальнею. Тривала активна робота серед неписьменної частини населення. Того ж року він заснував драматичний гурток, залучивши до співпраці всіх бажаючих. За відсутності будь-яких культурних заходів вистави користувались значною популярністю³¹.

З травня по серпень 1923 р. вчений керував педагогічним гуртком перекваліфікації вчителів Чуднівського району, передаючи свій досвід роботи з чеськими дітьми в умовах повної відсутності навчальних посібників. 17 травня 1924 р. він представляв спілку Робітос Чуднівського району на конференції профспілок. 13 червня того ж року вчений як делегат від Вільшанки мав нагоду поспілкуватись із волинськими селянами під час роботи позапартійної селянської конференції³². Це давало можливість бути в курсі усіх політичних, економічних, освітніх та культурних процесів щодо українських чехів, а також хоча б трішки на них впливати. Здобутий авторитет серед населення і місцевих органів влади часто допомагав популярному громадському діячеві захищати інтереси чеських колоністів.

Коли восени 1924 р. Євген Рихлік повернувся до Києва, а потім переїхав жити і працювати до Ніжина, він не обривав зв'язків з малою батьківщиною, листуючись, даючи поради і всіляко допомагаючи землякам. Досягнення Євгена Рихліка були високо оцінені чеською інтелігенцією, місцевими органами влади та селянами. Представники Наркомосу у Чуднівському районі дали вченому таку характеристику: «Має солідну ерудицію й багатий досвід, являється дуже

³⁰ ДАЧО, ф. Р-8840... Арк. 27 зв., 55 зв.

³¹ НВ ДАЧО, ф.Р-6121... Арк. 26; ДАЧО, ф. Р-8840... Арк. 26 зв., 27.

³² НВ ДАЧО, ф.Р-6121... Арк. 93 зв.

цінним працівником»³³. У празькому журналі «*Naše Zahraniče*», який редагував його колега Ауерган, була опублікована стаття журналістки Мартінкової про культурний стан чеських українських колоній, в якій робота професора Рихліка у с. Вільшанка протягом 1920–1924 рр. названа самовідданою³⁴.

Наприкінці 1920-х рр. вчений почав активну роботу по розбудові спеціальної наукової установи – Кабінету для вивчення національних меншин України. Його ініціатива була схвалена у наукових колах Києва, і 28 січня 1929 р. постановою Президії ВУАН був утворений Кабінет нацмен при Комісії української етнографії, яка після перейменування називалася Етнографічною комісією³⁵. 27 лютого того ж року професора Рихліка одногосно було обрано на посаду виконуючого обов'язки голови Кабінету³⁶.

Одним з завдань новоствореного наукового підрозділу ВУАН було і комплексне дослідження чеської Волині. Влітку 1929 р. вчений їде в експедицію, яка дозволила йому познайомитись з роботою серед неукраїнського населення Волинського, Коростеньського, Шепетівського окружних бюро національних меншин, Волинського державного, Коростеньського та Шепетівського окружних музеїв краєзнавства³⁷ і налагодити з ними співпрацю³⁸. Так, під керівництвом Кабінету нацмен аспіранти етнографічного відділу Волинського музею розробили план дослідження національних меншин Волині на 1929/30 – 1933/34 рр., згідно з яким мало проводитись вивчення німців, поляків, чехів і євреїв. Житомирські етнографи, як зазначив професор Н. Дмитрук, «забажали працювати за порадами і допомогою Кабінету нацмен», розуміючи складність і важливість поставлених завдань³⁹.

³³ НВ ДАЧО, ф.Р-6121... Арк. 36.

³⁴ ДАЧО, ф. Р-8840... Арк. 42.

³⁵ До історії архівного фонду Національної Академії наук України (1918–1933): Формування, склад, зміст. Історія Національної Академії наук України (1918–1933): Науково-довідниковий апарат. Відп. ред. О. С. Онищенко. К. НБУВ. 2002. С. 7–53. С. 18.

³⁶ НВ ДАЧО, ф.Р-6121... Арк. 76.

³⁷ НВ ДАЧО, ф.Р-6121... Арк. 78, 78 зв.

³⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 10, спр. 18706, 2 арк. Арк. 1.

³⁹ ІР НБУВ, ф. 10, спр. 1058, 18 арк. Арк. 13–16.

Також вдалося створити широку кореспондентську мережу для збирання матеріалів щодо чеської нацменшини. З краєзнавчого доробку найбільш активних «дописувачів» заслуговують на увагу нариси Когута, Водседалека та Кржижанека⁴⁰.

Євген Рихлік ініціював діяльність співробітника Кабінету національних меншин з Житомира В. Гнатюка по виявленню та опису чеських справ у Волинському архіві. Особисто вчений зібрав колекцію матеріалів “Історія чеського друку на Україні”, до якої увійшли книги, брошури, газети, журнали, календарі (усього понад 100 позицій), та “Архів українських чехів”, що складався з копій та оригіналів документів, програм, афіш, оголошень, фотографій, рукописних “співаників” тощо⁴¹. Цінним був і “нацменознавчий” доробок Етнографічного відділу Волинського державного музею. У 1929 р. вчений відвідав його завідуючого В. Кравченка і міг на власні очі побачити успіхи музею, а саме експозиційний комплекс “Нацменшості Волині”. Він був укомплектований експонатами, зібраними під час обстеження німецької колонії “Анета” вчителями Волинської трудової школи. Колективами 50 шкіл Волині була опрацьована програма “Історія виникнення німецьких селищ на Волині та їхнє життя”, 15 шкіл провели дослідження занять та виробництв національних меншин⁴².

Вчений сприяв створенню приватного музею чеської культури Кржижанека у с. Крошня Чеська на Житомирщині, в якому у 1930 р. нараховувалось 334 експонати⁴³. Євген Рихлік особисто піклувався про поповнення колекції Кржижанека, регулярно надсилаючи предмети побуту і кошти та надаючи корисні консультації. Цей єдиний у своєму роді музей, серед відвідувачів якого були представники грецької та французької делегацій, його

⁴⁰ ДАЧО, ф. Р-8840... Арк. 30-32.

⁴¹ Рихлік Є. До організації кабінету вивчення нацменів при ВУАН. *Вісті Всеукраїнської Академії наук*. 1929. № 3–4. С. 85–87. С. 86–87.

⁴² Гарбузова Л. Становлення та розвиток етнографічного відділу Житомирського краєзнавчого музею. *Волинь – Житомирщина*. Житомир. 1997. № 1. С. 59–74. С. 63–64.

⁴³ НА ІМФЕ, ф.7, спр. 6а/30. 6 арк. Арк. 1.

засновник мав намір подарувати Волинському музею⁴⁴, але був заарештований за звинуваченням у шпигунській та контрреволюційній діяльності⁴⁵. Доля колекції на сьогодні залишається нез'ясованою. Але каталог експонатів, складений Кржижанеком 14 квітня 1930 р. і надісланий Євгену Рихліку, є цінним джерелом для дослідження чеських колоній⁴⁶.

На кінець 1920-х рр. вчений практично завершував написання монографії «Чехи Волині», над якою працював упродовж майже десятка років. У 1926 р. він домовився з колегою з Чехословаччини Полівкою, з яким листувався упродовж тривалого часу, про публікацію монографії на історичній батьківщині. Вчені досягли домовленості про переклад книги чеською після видання її українською мовою. Відомо, що робота над монографією ще тривала на момент арешту Євгена Рихліка⁴⁷. Після обшуку ніжинського помешкання вченого текст праці безслідно зник, і, скоріше за все, був знищений. З наукових розвідок про чехів Волині збереглися лише окремі статті, які не втратили своєї актуальності і по сьогодні⁴⁸.

Роль Євгена Рихліка у дослідженні чеської Волині важко переоцінити, оскільки він працював у складний і важливий для українських чехів час, коли після десятиліть державної русифікаторської політики, природної асиміляції в умовах існування в середині багатонаціонального етнічного комплексу, а також нетривалого, але нищівного тиску більшовицької влади волинські чехи ризикували втратити свою національну ідентичність. Збираючи безцінну інформацію про історію чеської колонізації Волині, фольклор, традиції, акумулюючи пам'ятки матеріальної культури, чеську пресу, літературу, вчений допоміг українським чехам зберегти національну пам'ять, самосвідомість, мову.

⁴⁴ ДАЧО, ф. Р-8840... Арк. 266–267.

⁴⁵ ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 7754, 98 арк. Арк. 32.

⁴⁶ НА ІМФЕ, ф.7, спр. 6а/30. 6 арк.

⁴⁷ ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 7754, 98 арк. Арк. 76.

⁴⁸ Рихлик Є. До вивчення нацменшин Волині. *Хроніка* – 2000. К. 1999. № 29–30. С. 111–112.; Рихлик Є. Досліди над чеськими колоніями на Україні. (Загальні уваги). *Записки Етнографічного товариства*. 1925. Кн. 1. С. 33–37. Рихлик Є. З етнографічних студій. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексик. *Записки Ніжинського інституту народної освіти*. 1927. Кн. VII. С. 193–220.

Його історичні, етнографічні, лінгвістичні розвідки про волинських чехів залишаються актуальними для сучасних дослідників чеської Волині.